

मत्स्यमहापुराणम्

अथ द्विपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः

ऋषय ऊचुः
प्रासादभवनादीनां निवेशं विस्तराद्वद
कुर्यात्केन विधानेन कश्च वास्तुरुदाहृतः १
सूत उवाच
भृगुरत्रिर्वसिष्ठश्च विश्वकर्मा मयस्तथा
नारदो नग्नजिच्चैव विशालाक्षः पुरंदरः २
ब्रह्मा कुमारो नन्दीशः शौनको गर्ग एव च
वासुदेवोऽनिरुद्धश्च तथा शक्रबृहस्पती ३
अष्टादशैते विख्याता वास्तुशास्त्रोपदेशकाः
संक्षेपेणोपदिष्टं यन्मनवे मत्स्यरूपिणा ४
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि वास्तुशास्त्रमनुत्तमम्
पुरान्धकवधे घोरे घोररूपस्य शूलिनः ५
ललाटस्वेदसलिलमपतद्भुवि भीषणम्
करालवदनं तस्माद्भूतमुद्भूतमुल्बणम् ६
ग्रसमानमिवाऽऽकाशं सप्तद्वीपां वसुंधराम्
ततोऽन्धकानां रुधिरमपिबत्पतितं क्षितौ ७
तेन तत्समरे सर्वं पतितं यन्महीतले
तथाऽपि तृप्तिमगमन्न तद्भूतं यदा तदा ८

सदाशिवस्य पुरतस्तपश्चक्रे सुदारुणम्
क्षुधाविष्टं तु तद्भूतमाहर्तुं जगतीत्रयम् ९
ततः कालेन संतुष्टो भैरवस्तस्य चाऽऽह वै
वरं वृष्णीष्व भद्रं ते यदभीष्टं तवानघ १०
तमुवाच ततो भूतं त्रैलोक्यग्रसनक्षमम्
भवेयं देवदेवेश तथेत्युक्तं च शूलिना ११
ततस्तत्त्रिदिवं सर्वं भूमण्डलमशेषतः
स्वदेहेनान्तरिक्षं च रुन्धानं प्रपतद्भुवि १२
भीतभीतैस्ततो देवैर्ब्रह्मणा चाथ शूलिना
दानवासुररक्षोभिरवष्टब्धं समन्ततः १३
येन यत्रैव चाऽऽक्रान्तं स तत्रैवावसत्पुनः
निवासात्सर्वदेवानां वास्तुरित्यभिधीयते १४
अवष्टब्धेन तेनापि विज्ञप्ताः सर्वदेवताः
प्रसीदध्वं सुराः सर्वे युष्माभिर्निचलीकृतः १५
स्थास्याम्यहं किमाकारो ह्यवष्टब्धो ह्यधोमुखः
ततो ब्रह्मादिभिः प्रोक्तं वास्तुमध्ये तु यो बलिः १६
आहारो वैश्वदेवान्ते नूनमस्य भविष्यति
वास्तूपशमनो यज्ञस्तवाऽऽहारो भविष्यति १७
यज्ञोत्सवादौ च बलिस्तवाऽऽहारो भविष्यति
वास्तुपूजामकुर्वाणस्तवाऽऽहारो भविष्यति १८
अज्ञानात्तु कृतो यज्ञअस्तवाऽऽहारो भविष्यति
एवमुक्तस्ततो हृष्टः स वास्तुरभवत्तदा
वास्तुयज्ञः स्मृतस्तस्मात्ततः प्रभृति शान्तये १९

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे वास्तुभूतोद्भवो नाम
द्विपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः २५२

अथ त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः

सूत उवाच
अथातः संप्रवक्ष्यामि गृहकालविनिर्णयम्
यथा कालं शुभं ज्ञात्वा सदा भवनमारभेत् १
चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः
वैशाखे धेनुरत्नानि ज्येष्ठे मृत्युं तथैव च २
आषाढे भृत्यरत्नानि पशुवर्गमवाप्नुयात्
श्रावणे भृत्यलाभं तु हानिं भाद्रपदे तथा ३
पत्नीनाशश्चाऽऽश्वयुजे कार्तिके धनधान्यकम्
मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करतो मयम् ४
लाभं च बहुशो विन्द्यादग्निं माघे विनिर्दिशेत्
फाल्गुने काञ्चनं पुत्रानिति कालबलं स्मृतम् ५
अश्विनी रोहिणी मूलमुत्तरात्रयमैन्दवम्
स्वाती हस्तोऽनुराधा च गृहारम्भे प्रशस्यते ६
आदित्यभौमवर्जं तु सर्वे वाराः शुभावहाः
वर्जं व्याघातशूले च व्यतीपातातिगण्डयोः ७
विष्कम्भगण्डपरिघवज्रयोगेषु न कारयेत्
स्वातौ मैत्रेऽथ माहेन्द्रे गान्धर्वाभिजिति रौहिणे ८
तथा वैराजसावित्रे मुहूर्ते गृहमारभेत्
चन्द्रादित्यबलं लब्ध्वा शुभलग्नं निरीक्षयेत् ९
स्तम्भोच्छ्रायादि कर्तव्यमन्यत्तु परिवर्जयेत्
प्रासादेष्वेवमेवं स्यात्कूपवापीषु चैव हि १०
पूर्वं भूमिं परीक्षेत पश्चाद्वास्तुं प्रकल्पयेत्
श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा चैवानुपूर्वशः ११
विप्रादेः शस्यते भूमिरतः कार्यं परीक्षणम्
विप्राणां मधुरास्वादा कटुका क्षत्रियस्य तु १२

तिक्ता कषाया च तथा वैश्यशूद्रेषु शस्यते
अरत्निमात्रे वै गर्ते स्वनुलिप्ते च सर्वशः १३
घृतमामशरावस्थं कृत्वा वर्तिचतुष्टयम्
ज्वालयेद्भूपरीक्षार्थं तत्पूर्णं सर्वदिङ्मुखम् १४
दीप्तौ पूर्वादि गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः
वास्तुः सामूहिको नाम दीप्यते सर्वतस्तु यः १५
शुभदः सर्ववर्णानां प्रासादेषु गृहेषु च
रत्निमात्रमधोगर्ते परीक्ष्यं खातपूरणे १६
अधिके श्रियमाप्नोति न्यूने हानिं समे समम्
फालकृष्टेऽथवा देशे सर्वबीजानि वापयेत् १७
त्रिपञ्चसप्तरात्रे च यत्राऽऽरोहन्ति तान्यपि
ज्येष्ठोत्तमा कनिष्ठा भूर्वर्जनीयतरा सदा १८
पञ्चगव्यौषधिजलैः परीक्षित्वा च सेचयेत्
एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेन च १९
पश्चात्पिष्टेन चाऽऽलिख्य सूत्रेणाऽऽलोड्य सर्वतः
दश पूर्वायता लेखा दश चैवोत्तरायताः २०
सर्ववास्तुविभागेषु विज्ञेया नवका नव
एकाशीतिपदं कृत्वा वासुवित्सर्ववास्तुषु २१
पदस्थान्पूजयेद्देवांस्त्रिंशत्पञ्चदशैव तु
द्वात्रिंशद्बाह्यतः पूज्याः पूज्याश्चान्तस्त्रयोदश २२
नामतस्तान्प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निबोधत
ईशानकोणादिषु तान्पूजयेद्धविषा नरः २३
शिखी चैवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः
सूर्यः सत्यो भृशश्चैव आकाशो वायुरेव च २४
पूषा च वितथश्चैव गृहक्षतयमावुभौ
गन्धर्वौ भृङ्गराजश्च मृगः पितृगणस्तथा २५

दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्पदन्तो जलाधिपः
असुरः शोषपापौ च रोगोऽहिमुख्य एव च २६
भल्लाटः सोमसर्पौ च अदितिश्च दितिस्तथा
बहिर्द्वात्रिंशदेते तु तदन्तस्तु ततः शृणु २७
ईशानादिचतुष्कोणसंस्थितान्पूजयेद्बुधः
आपश्चैवाथ सावित्रो जयो रुद्रस्तथैव च २८
मध्ये नवपदे ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपगान्
साध्यानेकान्तरान्विद्यात्पूर्वाद्यान्नामतः शृणु २९
अर्यमा सविता चैव विवस्वान्विबुधाधिपः
मित्रोऽथ राजयक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ३०
अष्टमश्चाऽऽपवत्सस्तु परितो ब्रह्मणः स्मृताः
आपश्चैवाऽऽपवत्सश्च पर्जन्योऽग्निर्दितिस्तथा ३१
पदिकानां तु वर्गोऽयमेवं कोणेष्वशेषतः
तन्मध्ये तु बहिर्विंशद्द्विपदास्ते तु सर्वशः ३२
अर्यमा च विवस्वांश्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा
ब्रह्मणः परितो दिक्षु त्रिपदास्ते तु सर्वशः ३३
वंशानिदानीं वक्ष्यामि ऋजूनपि पृथक्पृथक्
वायुं यावत्तथा रोगात्पितृभ्यः शिखिनं पुनः ३४
मुख्याद्भृशं तथा शेषाद्वितथं यावदेव तु
सुग्रीवाददितिं यावन्मृगात्पर्जन्यमेव च ३५
एते वंशाः समाख्याताः क्वचिच्च जयमेव तु
एतेषां यस्तु संपातः पदं मध्यं समं तथा ३६
मर्म चैतत्समाख्यातं त्रिशूलं कोणगं च यत्
स्तम्भं न्यासेषु वर्ज्यानि तुलाविधिषु सर्वदा ३७
कीलोच्छिष्टोपघातादि वर्जयेद्यत्नतो जनः
सर्वत्र वास्तुनिर्दिष्टो पितृवैश्वानरायतः ३८

मूर्धन्यग्निः समादिष्टो मुखे चापः समाश्रितः
पृथ्वीधरोऽर्यमा चैव स्कन्धयोस्तावधिष्ठितौ ३९
वक्षःस्थले चाऽऽपवत्सः पूजनीयः सदा बुधैः
नेत्रयोर्दितिपर्जन्यौ श्रोत्रेऽदितिजयन्तकौ ४०
सर्पेन्द्रावंससंस्थौ तु पूजनीयौ प्रयत्नतः
सूर्यसोमादयस्तद्वद्बाह्वोः पञ्च च पञ्च च ४१
रुद्रश्च राजयक्ष्मा च वामहस्ते समास्थितौ
सावित्रः सविता तद्वद्धस्तं दक्षिणमास्थितौ ४२
विवस्वानथ मित्रश्च जठरे संव्यवस्थितौ
पूषा च पापयक्ष्मा च हस्तयोर्मणिबन्धने ४३
तथैवासुरशेषौ च वामपार्श्वं समाश्रितौ
पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वद्वितथः सगृहक्षतः ४४
ऊर्वोर्यमाम्बुपौ ज्ञेयौ जान्वोर्गन्धर्वपुष्पकौ
जङ्घयोर्भृङ्गसुग्रीवौ स्फिक्स्थौ दौवारिको मृगः ४५
जयशक्रौ तथा मेढ्रे पादयोः पितरस्तथा
मध्ये नवपदे ब्रह्मा हृदये स तु पूज्यते ४६
चतुःषष्टिपदो वास्तुः प्रासादे ब्रह्मणा स्मृतः
ब्रह्मा चतुष्पदस्तत्र कोणेष्वर्धपदास्तथा ४७
बहिष्कोणेषु वास्तौ तु सार्धाश्चोभयसंस्थिताः
विंशतिर्द्विपदाश्चैव चतुःषष्टिपदे स्मृताः ४८
गृहारम्भेषु कण्डूतिः स्वाम्यङ्गे यत्र जायते
शल्यं त्वपनयेत्तत्र प्रासादे भवने तथा ४९
सशल्यं भयदं यस्मादशल्यं शुभदायकम्
हीनाधिकाङ्गतां वास्तोः सर्वथा तु विवर्जयेत् ५०
नगरग्रामदेशेषु सर्वत्रैवं विवर्जयेत्
चतुःशालं त्रिशालं च द्विशालं चैकशालकम्

नामतस्तान्प्रवक्ष्यामि स्वरूपेण द्विजोत्तमाः ५१

इति श्रीमात्स्ये महापुराण एकाशीतिपदवास्तुनिर्णयो नाम त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः २५३

अथ चतुष्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः

सूत उवाच
चतुःशालं प्रवक्ष्यामि स्वरूपान्नामतस्तथा
चतुःशालं चतुर्द्वारैरलिन्दैः सर्वतोमुखम् १
नाम्ना तत्सर्वतोभद्रं शुभं देवनृपालये
पश्चिमद्वारहीनं च नन्द्यावर्तं प्रचक्षते २
दक्षिणद्वारहीनं तु वर्धमानमुदाहृतम्
पूर्वद्वारविहीनं तत्स्वस्तिकं नाम विश्रुतम् ३
रुचकं चोत्तरद्वारविहीनं तत्प्रचक्षते
सौम्यशालाविहीनं यत्त्रिशालं धान्यकं च तत् ४
क्षेमवृद्धिकरं नृणां बहुपुत्रफलप्रदम्
शालया पूर्वया हीनं सुक्षेत्रमिति विश्रुतम् ५
धन्यं यशस्यमायुष्यं शोकमोहविनाशनम्
शालया याम्यया हीनं यद्विशालं तु शालया ६
कुलक्षयकरं नृणां सर्वव्याधिभयावहम्
हीनं पश्चिमया यत्तु पक्षघ्नं नाम तत्पुनः ७
मित्रबन्धुसुतान्हन्ति तथा सर्वभयावहम्
याम्यापराभ्यां शालाभ्यां धनधान्यफलप्रदम् ८
क्षेमवृद्धिकरं नृणां तथा पुत्रफलप्रदम्
यमसूर्यं च विज्ञेयं पश्चिमोत्तरशालकम् ९
राजाग्निभयदं नृणां कुलक्षयकरं च यत्
उदक्पूर्वे तु शाले द्वे दण्डाख्ये यत्र तद्भवेत् १०

अकालमृत्युभयदं परचक्रभयावहम्
धनाख्यं पूर्वयाम्याभ्यां शालाभ्यां यद्विशालकम् ११
तच्छस्त्रभयदं नृणां पराभवभयाहवम्
चुल्ली पूर्वापराभ्यां तु सा भवेन्मृत्युसूचनी १२
वैधव्यदायकं स्त्रीणामनेकभयकारकम्
कार्यमुत्तरयाम्याभ्यां शालाभ्यां भयदं नृणाम् १३
सिद्धार्थवज्रवर्ज्यानि विशालानि सदा बुधैः
अथातः संप्रवक्ष्यामि भवनं पृथिवीपतेः १४
पञ्चप्रकारं तत्प्रोक्तमुत्तमादिविभेदतः
अष्टोत्तरं हस्तशतं विस्तारश्चोत्तमो मतः १५
चतुर्ष्वन्येषु विस्तारो हीयते चाष्टभिः करैः
चतुर्थांशाधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वपि निगद्यते १६
युवराजस्य वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम्
षड्भिः षड्भिस्तथाशीतिर्हीयते तत्र विस्तरात् १७
त्र्यंशेन चाधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वपि निगद्यते
सेनापतेः प्रवक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् १८
चतुःषष्टिस्तु विस्तारात्षड्भिः षड्भिस्तु हीयते
पञ्चस्वेतेषु दैर्घ्यं च षड्भागेनाधिकं भवेत् १९
मन्त्रिणामथ वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम्
चतुश्चतुर्भिर्हीना स्यात्करषष्टिः प्रविस्तरे २०
अष्टांशेनाधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वपि निगद्यते
सामन्तामात्यलोकानां वक्ष्ये भवनपञ्चकम २१
चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च चतुर्भिर्हीयते क्रमात्
चतुर्थांशाधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वेतेषु शस्यते २२
शिल्पिनां कञ्चुकीनां च वेश्यानां गृहपञ्चकम्
अष्टाविंशत्कराणां तु विहीनं विस्तरे क्रमात् २३

द्विगुणं दैर्घ्यमेवोक्तं मध्यमेष्वेवमेव तत्
दूतीकर्मांतकादीनां वक्ष्ये भवनपञ्चकम् २४
चतुर्थांशाधिकं दैर्घ्यं विस्तारो द्वादशैव तु
अर्धार्धकरहानिः स्याद्विस्तारात्पञ्चशः क्रमात् २५
दैवज्ञगुरुवैद्यानां सभास्तारपुरोधसाम्
तेषामपि प्रवक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् २६
चत्वारिंशत्तु विस्ताराच्चतुर्भिर्हीयते क्रमात्
पञ्चस्वेतेषु दैर्घ्यं षड्भागेनाधिकं भवेत् २७
चतुर्वर्णस्य वक्ष्यामि सामान्यं गृहपञ्चकम्
द्वात्रिंशतः कराणां तु चतुर्भिर्हीयते क्रमात् २८
आषोडशादिति परं नूनमन्त्यादसायिनाम्
दशांशेनाष्टभागेन त्रिभागेनाथ पादिकम् २९
अधिकं दैर्घ्यमित्याहुर्ब्राह्मणादेः प्रशस्यते
सेनापतेर्नृपस्यापि गृहयोरन्तरेण तु ३०
नृपवासगृहं कार्यं भाण्डागारं तथैव च
सेनापतेर्गृहस्यापि चातुर्वर्ण्यस्य चान्तरे
वासाय च गृहं कार्यं राजपूज्येषु सर्वदा ३१
अन्तरप्रभवाणां च स्वपितुर्गृहमिष्यते
तथा हस्तशतादर्धं गदितं वनवासिनाम् ३२
सेनापतेर्नृपस्यापि सप्तत्या सहितेऽन्विते
चतुर्दशहृते व्यासे शालान्यासः प्रकीर्तितः ३३
पञ्चत्रिंशान्विते तस्मिन्नलिन्दः समुदाहृतः
तथा षट्त्रिंशद्धस्ता तु सप्ताङ्गुलसमन्विता ३४
विप्रस्य महती शाला न दैर्घ्यं परतो भवेत्
दशाङ्गुलाधिका तद्वत्क्षत्रियस्य विधीयते ३५
पञ्चत्रिंशत्करा वैश्ये अङ्गुलानि त्रयोदश

तावत्करैव शूद्रस्य युता पञ्चदशाङ्गुलैः ३६
शालायास्तु त्रिभागेन यस्याग्रे वीथिका भवेत्
सोष्णीषं नाम तद्वास्तु पश्चाच्छ्रेयोच्छ्रयं भवेत् ३७
पार्श्वयोर्वीथिका यत्र सावष्टम्भं तदुच्यते
समन्ताद्वीथिका यत्र सुस्थितं तदिहोच्यते ३८
शुभदं सर्वमेतत्स्याच्चातुवर्ण्ये चतुर्विधम्
विस्तारात्षोडशो भागस्तथा हस्तचतुष्टयम् ३९
प्रथमो भूमिकोच्छ्राय उपरिष्टात्प्रहीयते
द्वादशांशेन सर्वासु भूमिकासु तथोच्छ्रयः ४०
पक्वेष्टका भवेद्भित्तिः षोडशांशेन विस्तरात्
दारवैरपि कल्प्या स्यात्तथा मृन्मयभित्तिका ४१
गर्भमानेन मानं तु सर्ववास्तुषु शस्यते
गृहव्यासस्य पञ्चाशदष्टादशभिरङ्गुलैः ४२
संयुतो द्वारविष्कम्भो द्विगुणश्चोच्छ्रयो भवेत्
द्वारशाखासु बाहुल्यमुच्छ्रायकरसंमितैः ४३
अङ्गुलैः सर्ववास्तूनां पृथुत्वं शस्यते बुधैः
उदुम्बरोत्तमाङ्गं च तदार्धार्धप्रविस्तरात् ४४

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे वास्तुविद्यासु गृहमाननिर्णयो नाम
चतुष्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः २५४

अथ पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः

सूत उवाच
अथातः संप्रवक्ष्यामि स्तम्भमानविनिर्णयम्
कृत्वा स्वभवनोच्छ्रायं सदा सप्तगुणं बुधैः १
अशीत्यंशः पृथुत्वे स्यादग्रे नवगुणे सति
रुचकश्चतुरः स्यात्तु अष्टास्त्रो वज्र उच्यते २

द्विवज्रः षोडशास्त्रस्तु द्वात्रिंशास्त्रः प्रलीनकः
मध्यप्रदेशे यः स्तम्भो वृत्तो वृत्त इति स्मृतः ३
एते पञ्च महास्तम्भाः प्रशस्ताः सर्ववास्तुषु
पद्मवल्लीलताकुम्भपत्रदर्पणरूपिताः ४
स्तम्भस्य नवमांशेन पद्मकुम्भान्तराणि तु
स्तम्भतुल्या तुला प्रोक्ता हीना चोपतुला ततः ५
त्रिभागेनेह सर्वत्र चतुर्भागेन वा पुनः
हीनं हीनं चतुर्थांशात्तथा सर्वासु भूमिषु ६
वासगेहानि सर्वेषां प्रविशेद्दक्षिणेन तु
द्वाराणि तु प्रवक्ष्यामि प्रशस्तानीह यानि तु ७
पूर्वेणैन्द्रं जयन्तं च द्वारं सर्वत्र शस्यते
याम्यं च वितथं चैव दक्षिणेन विदुर्बुधाः ८
पश्चिमे पुष्पदन्तं च वारुणं च प्रशस्यते
उत्तरेण तु भल्लाटं सौम्यं तु शुभदं भवेत् ९
तथा वास्तुषु सर्वत्र वेधं द्वारस्य वर्जयेत्
द्वारे तु रथ्यया विद्धे भवेत्सर्वकुलक्षयः १०
तरुणा द्वेषबाहुल्यं शोकः पङ्केन जायते
अपस्मारो भवेन्नूनं कूपवेधेन सर्वदा ११
व्यथा प्रस्रवणेन स्यात्कीलेनाग्निमयं भवेत्
विनाशो देवताविद्धे स्तम्भेन स्त्रीकृतो भवेत् १२
गृहभर्तुर्विनाशः स्याद्गृहेण च गृहे कृते
अमेध्यावस्करैर्विद्धे गृहिणी बन्धकी भवेत् १३
तथा शस्त्रभयं विन्द्यादन्त्यजस्य गृहेण तु
उच्छ्रायाद्द्विगुणां भूमिं त्यक्त्वा वेधो न जायते १४
स्वयमुद्घाटिते द्वार उन्मादो गृहवासिनाम्
स्वयं वा पिहिते विद्यात्कुलनाशं विचक्षणः १५

मानाधिके राजभयं न्यूने तस्करतो भवेत्
द्वारोपरि च यद्द्वारतदन्तकमुखं स्मृतम् १६
अध्वनो मध्यदेशे तु अधिको यस्य विस्तरः
वज्रं तु संकटं मध्ये सद्यो भर्तुर्विनाशनम् १७
तथाऽन्यपीडितं द्वारं बहुदोषकरं भवेत्
मूलद्वारात्तथाऽन्यत्तु नाधिकं शोभनं भवेत् १८
कुम्भश्रीपर्णिवल्लीभिर्मूलद्वारं तु शोभयेत्
पूजयेच्चापि तन्नित्यं बलिना चाक्षतोदकैः १९
भवनस्य वटः पूर्वे दिग्भागे सार्वकामिकः
उदुम्बरस्तथा याम्ये वारुण्यां पिप्पलः शुभः २०
प्लक्षश्चोत्तरतो धन्यो विपरीतास्त्वसिद्धये
कण्टकी क्षीरवृक्षश्च आसनः सफलो द्रुमः २१
भार्याहानौ प्रजाहानौ भवेतां क्रमशस्तदा
न च्छिन्द्याद्यदि तानन्यानन्तरे स्थापयेच्छुभान् २२
पुन्नागाशोकबकुलशमीतिलकचम्पकान्
दाडिमीपिप्पलीद्राक्षास्तथा कुसुममण्डपान् २३
जम्बीरपूगपनसद्रुमकेतकीभिर्जातीसरोजशतपत्रिकमल्लिकाभिः
यन्नारिकेलकदलीदलपाटलाभिर्युक्तं तदत्र भवनं श्रियमातनोति २४

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे वास्तुविद्यासु वेधपरिवर्जनं नाम
पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः २५५

अथ षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः

सूत उवाच
उदगादिप्लवं वास्तु समानशिखरं तथा
परीक्ष्य पूर्ववत्कुर्यात्स्तम्भोच्छ्रायं विचक्षणः १
न देवधूर्तसचिवचत्वराणां समीपतः

कारयेद्भवनं प्राज्ञो दुःखशोकभयं ततः २
तस्य प्रदेशाश्चत्वारस्तथोत्सर्गोऽग्रतः शुभः
पृष्ठतः पृष्ठभागस्तु सव्यावतः प्रशस्यते ३
अपसव्यो विनाशाय दक्षिणे शीर्षकस्तथा
सर्वकामफलो नृणां संपूर्णो नाम वामतः ४
एवं प्रदेशमालोक्य यत्नेन गृहमारभेत्
अथ सांवत्सरप्रोक्ते मुहूर्ते शुभलक्षणे ५
रत्नोपरि शिलां कृत्वा सर्वबीजसमन्विताम्
चतुर्भिर्ब्राह्मणैः स्तम्भं कारयित्वा सुपूजितम् ६
शुक्लाम्बरधरः शिल्पिसहितो वेदपारगः
स्नापितं विन्यसेत्तद्वत्सर्वौषधिसमन्वितम् ७
नानाक्षतसमोपेतं वस्त्रालंकारसंयुतम्
ब्रह्मघोषेण वाद्येन नीतमङ्गलनिःस्वनैः ८
पायसं भोजयेद्विप्रान्होमं तु मधुसर्पिषा
वास्तोष्पते प्रतिजानीहि मन्त्रेणानेन सर्वदा ९
सूत्रपाते तथा कार्यमेवं स्तम्भोदये पुनः
द्वारवंशोच्छ्रये तद्वत्प्रवेशसमये तथा १०
वास्तूपशमने तद्वद्वास्तुयज्ञस्तु पञ्चधा
ईशाने सूत्रपातः स्यादाग्नेये स्तम्भरोपणम् ११
प्रदक्षिणं च कुर्वीत वास्तोः पदविलेखनम्
तर्जनी मध्यमा चैव तथाऽङ्गुष्ठस्तु दक्षिणे १२
प्रवालरत्नकनकफलं पिष्ट्वा कृतोदकम्
सर्ववास्तुविभागेषु शस्तं पदविलेखने १३
न भस्माङ्गारकाष्ठेन नखशस्त्रेण चर्मभिः
न शृङ्गास्थिकपालैश्च क्वचिद्वास्तु विलेखयेत् १४
एभिर्विलिखितं कुर्याद्दुःखशोकभयादिकम्

यदा गृहप्रवेशः स्याच्छिल्पी तत्रापि लक्षयेत् १५
स्तम्भसूत्रादिकं तद्वच्छुभाशुभफलप्रदम्
आदित्याभिमुखं रौति शकुनिः परुषं यदि १६
तुल्यकालं स्पृशेदङ्गं गृहभर्तुर्यदात्मनः
वास्त्वङ्गे तद्विजानीयान्नरशल्यं भयप्रदम् १७
अङ्गनानन्तरं यत्र हस्त्यश्वश्वापदं भवेत्
तदङ्गसंभवं विन्द्यात्तत्र शल्यं विचक्षणः १८
प्रसार्यमाणे सूत्रे तु श्वा गोमायुर्विलङ्घते
तत्तु शल्यं विजानीयात्खरशब्देऽतिभैरवे १९
यदीशाने तु दिग्भागे मधुरं रौति वायसः
धनं तत्र विजानीयाद्भागे वा स्वाम्यधिष्ठिते २०
सूत्रच्छेदे भवेन्मृत्युर्व्याधिः कीले त्वधोमुखे
अङ्गारेषु तथोन्मादं कपालेषु च संभ्रमम् २१
कम्बुशल्येषु जानीयात्पौंश्चल्यं स्त्रीषु वास्तुवित्
गृहभर्तुर्गृहस्यापि विनाशः शिल्पिसंभ्रमे २२
स्तम्भे स्कन्धच्युते कुम्भे शिरोरोगं विनिर्दिशेत्
कुम्भापहारे सर्वस्य कुलस्यापि क्षयो भवेत् २३
मृत्युः स्थानच्युते कुम्भे भग्ने बन्धं विदुर्बुधाः
करसंख्याविनाशे तु नाशं गृहपतेर्विदुः २४
बीजौषधिविहीने तु भूतेभ्यो भयमादिशेत्
प्राग्दक्षिणेन विन्यस्य स्तम्भे छत्रं निवेशयेत्
ततः प्रदक्षिणेनान्यान्न्यसेत्स्तम्भान्विचक्षणः २५
यस्माद्भयंकरा नृणां योजिता ह्यप्रदक्षिणम्
रक्षां कुर्वीत यत्नेन स्तम्भोपद्रवनाशिनीम् २६
तथा फलवतीं शाखां स्तम्भोपरि निवेशयेत्
प्रागुदक्प्रवणं कुर्याद्दिङ्मूढं तु न कारयेत् २७

स्तभं वा भवनं वाऽपि द्वारं वासगृहं तथा
दिङ्मूढे कुलनाशः स्यान्न च संवर्धयेद्गृहम् २८
यदि संवर्धयेद्देहं सर्वमेव विवर्धयेत्
पूर्वेण वर्धितं वास्तु कुर्याद्वैराणि सर्वदा २९
दक्षिणे वर्धितं वास्तु मृत्यवे स्यान्न संशयः
पश्चाद्विवृद्धं यद्वास्तु तदर्थक्षयकारकम् ३०
वर्धापितं तथा सौम्ये बहुसंतापकारकम्
आग्नेये यत्र वृद्धिः स्यात्तदग्निभयदं भवेत् ३१
वर्धितं राक्षसे कोणे शिशुक्षयकरं भवेत्
वर्धापितं तु वायव्ये वातव्याधिप्रकोपकृत् ३२
ईशान्यामन्नहानिः स्याद्वास्तौ संवर्धिते सदा
ईशाने देवतागारं तथा शान्तिगृहं भवेत् ३३
महानसं तथाऽऽग्नेये तत्पार्श्वे चोत्तरे जलम्
गृहस्योपस्करं सर्वं नैर्ऋत्ये स्थापयेद्बुधः ३४
बन्धस्थानं बहिः कुर्यात्स्नानमण्डपमेव च
धनधान्यं च वायव्ये कर्मशालां ततो बहिः
एवं वास्तुविशेषः स्याद्गृहभर्तुः शुभावहः ३५

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे वास्तुविद्यागृहनिर्णयो नाम
षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः २५६

अथ सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः

सूत उवाच
अथातः संप्रवक्ष्यामि दार्वाहरणमुत्तमम्
धनिष्ठापञ्चकं मुक्त्वा त्विष्ट्यादिकमतः परम् १
ततः सांवत्सरादिष्टे दिने यायाद्वरं बुधः
प्रथमं बलिपूजां च कुर्याद्वृक्षस्य सर्वदा २

पूर्वोत्तरेण पतितं गृहदारु प्रशस्यते
अन्यथा न शुभं विद्याद्याम्योपरि निपातनम् ३
क्षीरवृक्षोद्भवं दारु न गृहे विनिवेशयेत्
कृताधिवासं विहगैरनिलानलपीडितम् ४
गजावरुग्णं च तथा विद्युन्निर्घातपीडितम्
अर्धशुष्कं तथा दारु भग्नशुष्कं तथैव च ५
चैत्यदेवालयोत्पन्नं नदीसंगमजं तथा
श्मशानकूपनिलयं तडागादिसमुद्भवम् ६
वर्जयेत्सर्वथा दारु यदीच्छेद्विपुलां श्रियम्
तथा कण्टकिनो वृक्षान्नीपनिम्बविभीतकान् ७
श्लेष्मातकानाम्रतरून्वर्जयेद्गृहकर्मणि
आसनाशोकमधुकसर्जशालाः शुभावहाः ८
चन्दनं पनसं धन्यं सुरदारु हरिद्रवः
द्वाभ्यामेकेन वा कुर्यान्त्रिभिर्वा भुवनं शुभम् ९
बहुभिः कारितं यस्मादनेकभयदं भवेत्
एकैकशिंशपा धन्या श्रीपर्णी तिन्दुकी तथा १०
एता नान्यसमायुक्ताः कदाचिच्छुभकारिकाः
स्यन्दनः पनसस्तद्वत्सरलार्जुनपद्मकाः ११
एते नान्यसमायुक्ता वास्तुकार्यफलप्रदाः
तरुच्छेदे महापीते गोधा विन्द्याद्विचक्षणः १२
माञ्जिष्ठवर्णे भेकः स्यान्नीले सर्पादि निर्दिशेत्
अरुणे सरटं विद्यान्मुक्तामे शुकमादिशेत् १३
कपिले मूषकान्विद्यात्खड्गाभे जलमादिशेत्
एवंविधं सगर्भं तु वर्जयेद्वास्तुकर्मणि १४
पूर्वच्छिन्नं तु गृह्णीयान्निमित्तशकुनः शुभैः
व्यासेन गुणिते दैर्घ्ये अष्टाभिर्वै हृते तथा १५

यच्छेषमायतं विन्द्यादष्टभेदं वदामि वः
ध्वजो धूमश्च सिंहश्च खरः श्वा वृष एव च १६
हस्ती ध्वांक्षश्च पूर्वाद्याः करशेषा भवन्त्यमी
ध्वजः सर्वमुखो धन्यः प्रत्यग्द्वारो विशेषतः १७
उदङ्मुखो भवेत्सिंहः प्राङ्मुखो वृषभो भवेत्
दक्षिणाभिमुखो हस्ती सप्तभिः समुदाहृतः १८
एकेन ध्वज उद्दिष्टस्त्रिभिः सिंहः प्रकीर्तितः
पञ्चभिर्वृषभः प्रोक्तो विकोणस्थांश्च वर्जयेत् १९
तमेवाष्टगुणं कृत्वा करराशिं विचक्षणः
सप्तविंशाहृते भागे ऋक्षं विद्याद्विचक्षणः २०
अष्टभिर्भाजिते ऋक्षे यः शेषः स व्ययो मतः
व्ययाधिकं न कुर्वीत यतो दोषकरं भवेत्
आयाधिके भवेच्छान्तिरित्याह भगवान्हरिः २१
कृत्वाऽग्रतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं दध्यक्षताम्रदलपुष्पफलोपशोभम्
दत्त्वा हिरण्यवसनानि तदा द्विजेभ्यो माङ्गल्यशान्तिनिलयाय गृहं विशेत्तु २२
गृह्योक्तहोमविधिना बलिकर्म कुर्यात्प्रासादवास्तुशमने च विधिर्य उक्तः
संतर्पयेद्द्विजवरानथ भक्ष्यभोज्यैः शुक्लाम्बरः स्वभवनं प्रविशेत्सधूपम् २३

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे वास्तुविद्यानुकीर्तनं नाम
सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः २५७

अथाष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः

ऋषय ऊचुः
क्रियायोगः कथं सिध्येद्गृहस्थादिषु सर्वदा

ज्ञानयोगसहस्राद्धि कर्मयोगो विशिष्यते १
सूत उवाच
क्रियायोगं प्रवक्ष्यामि देवतार्चानुकीर्तनम्
भुक्तिमुक्तिपदं यस्मान्नान्यल्लोकेषु विद्यते २
प्रतिष्ठायां सुराणां तु देवतार्चानुकीर्तनम्
देवयज्ञोत्सवं चापि बन्धनाद्येन मुच्यते ३
विष्णोस्तावत्प्रवक्ष्यामि यादृग्रूपं प्रशस्यते
शङ्खचक्रधरं शान्तं पद्महस्तं गदाधरम् ४
छत्राकारं शिरस्तस्य कम्बुग्रीवं शुभेक्षणम्
तुङ्गनासं शुक्तिकर्णं प्रशान्तोरुभुजक्रमम् ५
क्वचिदष्टभुजं विद्याच्चतुर्भुजमथापरम्
द्विभुजश्चापि कर्तव्यो भवनेषु पुरोधसा ६
देवस्याष्टभुजस्यास्य यथास्थानं निबोधत
खड्गो गदा शिरः पद्मं देयं दक्षिणतो हरेः ७
धनुश्च खेटकं चैव शङ्खचक्रे च वामतः
चतुर्भुजस्य वक्ष्यामि यथैवाऽऽयुधसंस्थितिम् ८
दक्षिणेन गदा पद्मं वासुदेवस्य कारयेत्
वामतः शङ्खचक्रे च कर्तव्ये भूतिमिच्छता ९
कृष्णावतारे तु गदा वामहस्ते प्रशस्यते
यथेच्छया शङ्खचक्रे चोपरिष्टात्प्रकल्पयेत् १०
अधस्तात्पृथिवी तस्य कर्तव्या पादमध्यतः
दक्षिणे प्रणतं तद्वद्गरुत्मन्तं निवेशयेत् ११
वामतस्तु भवेल्लक्ष्मीः पद्महस्ता शुभानना
गरुत्मानग्रतो वाऽपि संस्थाप्यो भूतिमिच्छता १२
श्रीश्च पुष्टिश्च कर्तव्ये पार्श्वयोः पद्मसंयुते
तोरणं चोपरिष्टात्तु विद्याधरसमन्वितम् १३

देवदुंदुभिसंयुक्तं गन्धर्वमिथुनान्वितम्
पत्रवल्लीसमोपेतं सिंहव्याघ्रसमन्वितम् १४
तथा कल्पलतोपेतं स्तुवद्भिरमरेश्वरैः
एवंविधो भवेद्विष्णोस्त्रिभागेणास्य पीठिका १५
नवतालप्रमाणास्तु देवदानवकिंनराः
अतःपरं प्रवक्ष्यामि मानोन्मानं विशेषतः १६
जालान्तरप्रविष्टानां भानूनां यद्रजः स्फुटम्
त्रसरेणुः स विज्ञेयो वालाग्रं तैरथाष्टभिः १७
तदष्टकेन लिख्या तु यूका लिख्याष्टकैर्मता
यवो यूकाष्टकं तद्वदष्टभिस्तैस्तदङ्गुलम् १८
स्वकीयाङुलिमानेन मुखं स्याद्द्वादशाङ्गुलम्
मुखमानेन कर्तव्या सर्वावयवकल्पना १९
सौवर्णी राजती वाऽपि ताम्री रत्नमयी तथा
शैली दारुमयी चापि लोहसीसमयी तथा २०
रीतिकाधातुयुक्ता वा ताम्रकांस्यमयी तथा
शुभदारुमयी वाऽपि देवतार्चा प्रशस्यते २१
अङ्गुष्ठपर्वादारभ्य वितस्तिर्यावदेव तु
गृहेषु प्रतिमा कार्या नाधिका शस्यते बुधैः २२
आषोडशा तु प्रासादे कर्तव्या नाधिका ततः
मध्योत्तमकनिष्ठा तु कार्या वित्तानुसारतः २३
द्वारोच्छ्रायस्य यन्मानमष्टधा तत्तु कारयेत्
भागमेकं ततस्त्यक्त्वा परिशिष्टं तु यद्भवेत् २४
भागद्वयेन प्रतिमा त्रिभागीकृत्य तत्पुनः
पीठिका भागतः कार्या नातिनीचा नचोच्छ्रिता २५
प्रतिमामुखमानेन नव भागान्प्रकल्पयेत्
चतुरङ्गुला भवेद्ग्रीवा भागेन हृदयं पुनः २६

नाभिस्तस्मादधः कार्या भागेनैकेन शोभना
निम्नत्वे विस्तरत्वे च अङ्गुलं परिकीर्तितम् २७
नाभेरधस्तथा मेढ्रं भागेनैकेन कल्पयेत्
द्विभागेनाऽऽयतावूरू जानुनी चतुरङ्गुले २८
जङ्घे द्विभागे विख्याते पादौ च चतुरङ्गुलौ
चतुर्दशाङ्गुलस्तद्वन्मौलिरस्य प्रकीर्तितः २९
ऊर्ध्वमानमिदं प्रोक्तं पृथुत्वं च निबोधत
सर्वावयवमानेषु विस्तारं शृणुत द्विजाः ३०
चतुरङ्गुलं ललाटं स्यादूर्ध्वं नासा तथैव च
द्व्यङ्गुलस्तु हनुर्ज्ञेय ओष्ठौ द्व्यङ्गुलसंमितौ ३१
अष्टाङ्गुलं ललाटं च तावन्मात्रे भ्रुवौ मते
अर्धाङ्गुला भ्रुवोर्लेखा मध्ये धनुरिवाऽऽनता ३२
उन्नताग्रा भवेत्पार्श्वे श्लक्ष्णतीक्ष्णा प्रशस्यते
अक्षिणी द्व्यङ्गुलायामे तदर्धं चैव विस्तरे ३३
उन्नतोदरमध्ये तु रक्तान्ते शुभलक्षणे
तारकार्धविभागेन दृष्टिः स्यात्पञ्चभागिकी ३४
द्व्यङ्गुलं तु भ्रुवोर्मध्ये नासामूलमथाङ्गुलम्
नासाग्रविस्तरं तद्वत्पुटद्वयमथाऽऽनतम् ३५
नासापुटबिलं तद्वदर्धाङ्गुलमुदाहृतम्
कपोले द्व्यङ्गुले तद्वत्कर्णमूलाद्विनिर्गते ३६
हन्वग्रमङ्गुलं तद्वद्विस्तारो द्व्यङ्गुलो भवेत्
अर्धाङ्गुला भ्रुवो राजी प्रणालसदृशी समा ३७
अर्धाङ्गुलसमस्तद्वदुत्तरोष्ठस्तु विस्तरे
निष्पावसदृशं तद्वन्नासापुटदलं भवेत् ३८
सृक्किणी ज्योतिस्तुल्ये तु कर्णमूलात्षडङ्गुले
कर्णौ तु भ्रूसमौ ज्ञेयावूर्ध्वं तु चतुरङ्गुलौ ३९

द्व्यङ्गुलौ कर्णपार्श्वौ तु मात्रामेकां तु विस्तृतौ
कर्णयोरुपरिष्टाच्च मस्तकं द्वादशाङ्गुलम् ४०
ललाटं पृष्ठतोऽर्धेन प्रोक्तमष्टादशाङ्गुलम्
षट्त्रिंशदङ्गुलश्चास्य परिणाहः शिरोगतः ४१
सकेशनिचयो यस्य द्विचत्वारिंशदङ्गुलः
केशान्ताद्धनुका तद्वदङ्गुलानि तु षोडश ४२
ग्रीवामध्यपरीणाहश्चतुर्विंशतिकाङ्गुलः
अष्टाङ्गुला भवेद्ग्रीवा पृथुत्वेन प्रशस्यते ४३
स्तनग्रीवान्तरं प्रोक्तमेकतालं स्वयंभुवा
स्तनयोरन्तरं तद्वद्द्वादशाङ्गुलमिष्यते ४४
स्तनयोर्मण्डलं तद्वद्द्व्यङ्गुलं परिकीर्तितम्
चूचुकौ मण्डलस्यान्तर्यवमात्रावुभौ स्मृतौ ४५
द्वितालं चापि विस्ताराद्वक्षःस्थलमुदाहृतम्
कक्षे षडङ्गुले प्रोक्ते बाहुमूलस्तनान्तरे ४६
चतुर्दशाङ्गुलौ पादावङ्गुष्ठौ तु त्रिरङ्गुलौ
पञ्चाङ्गुलपरीणाहमङ्गुष्ठाग्रं तथोन्नतम् ४७
अङ्गुष्ठकसमा तद्वदायाभा स्यात्प्रदेशिनी
तस्याः षोडशभागेन हीयते मध्यमाङ्गुली ४८
अनामिकाष्टभागेन कनिष्ठा चापि हीयते
पर्वत्रयेण चाङ्गुल्यौ गुल्फौ द्व्यङ्गुलकौ मतौ ४९
पार्ष्णिर्द्व्यङ्गुलमात्रस्तु कलयोच्चैः प्रकीर्तितः
द्विपर्वाङ्गुष्ठकः प्रोक्तः परीणाहश्च द्व्यङ्गुलः ५०
प्रदेशिनीपरीणाहस्त्र्यङ्गुलः समुदाहृतः
कनिष्ठिकाष्टभागेन हीयते क्रमशो द्विजाः ५१
अङ्गुलेनोच्छ्रयः कार्यो ह्यङ्गुष्ठस्य विशेषतः
तदर्धेन तु शेषाणामङ्गुलीनां तथोच्छ्रयः ५२

जङ्घाग्रे परिणाहस्तु अङ्गुलानि चतुर्दश
जङ्घामध्ये परीणाहस्तथैवाष्टादशाङ्गुलः ५३
जानुमध्ये परीणाह एकविंशतिरङ्गुलः
जानूच्छ्रयोऽङ्गुलः प्रोक्तो मण्डलं तु त्रिरङ्गुलम् ५४
ऊरुमध्ये परीणाहो ह्यष्टाविंशतिकाङ्गुलः
एकत्रिंशोपरिष्टाच्च वृषणौ तु त्रिरङ्गुलौ ५५
द्व्यङ्गुलं च तथा मेढ्रं परीणाहे षडङ्गुलम्
मणिबन्धादधो विद्यात्केशरेखास्तथैव च ५६
मणिकोशपरीणाहश्चतुरङ्गुल इष्यते
विस्तरेण भवेत्तद्वत्कटिरष्टादशाङ्गुला ५७
द्वाविंशति तथा स्त्रीणां स्तनौ च द्वादशाङ्गुलौ
नाभिमध्यपरीणाहो द्विचत्वारिंशदङ्गुलः ५८
पुरुषे पञ्चपञ्चाशत्कटयां चैव तु वेष्टनम्
कक्षयोरुपरिष्टात्तु स्कन्धौ प्रोक्तौ षडङ्गुलौ ५९
अष्टाङ्गुलां तु विस्तारे ग्रीवां चैव विनिर्दिशेत्
परिणाहे तथा ग्रीवां कला द्वादश निर्दिशेत् ६०
आयामो भुजयोस्तद्वद्द्विचत्वारिंशदङ्गुलः
कार्यं तु बाहुशिखरं प्रमाणे षोडशाङ्गुलम् ६१
ऊर्ध्वं यद्बाहुपर्यन्तं विद्यादष्टादशाङ्गुलम्
तथैकाङ्गुलहीनं तु द्वितीयं पर्व उच्यते ६२
बाहुमध्ये परीणाहो भवेदष्टादशाङ्गुलः
षोडशोक्तः प्रबाहुस्तु षट्कलोऽग्रकरो मतः ६३
सप्ताङ्गुलं करतलं पञ्च मध्याङ्गुली मता
अनामिका मध्यमायाः सप्तभागेन हीयते ६४
तस्यास्तु पञ्चभागेन कनिष्ठा परिहीयते
मध्यमायास्तु हीना वै पञ्चभागेन तर्जनी ६५

अङ्गुष्ठस्तर्जनीमूलादधः प्रोक्तस्तु तत्समः
अङ्गुष्ठपरिणाहस्तु विज्ञेयश्चतुरङ्गुलः ६६
शेषाणामङ्गुलीनां तु भागो भागेन हीयते
मध्यमापर्वमध्यं तु अङ्गुलद्वयमायतम् ६७
यवो यवेन सर्वासां तस्यास्तस्याः प्रहीयते
अङ्गुष्ठपर्वमध्यं तु तर्जन्या सदृशं भवेत् ६८
यद्वद्वयाधिकं तद्वदग्रपर्व उदाहृतम्
पूर्वार्धे तु नखान्विद्यादङ्गुलीषु समन्ततः ६९
स्निग्धं श्लक्ष्णं प्रकुर्वीत ईषद्रक्तं तथाग्रतः
निम्नपृष्ठं भवेन्मध्ये पार्श्वतः कलयो च्छ्रितम् ७०
तथैव केशवल्लीयं स्कन्धोपरि दशाङ्गुला
स्त्रियः कार्यास्तु तन्वङ्ग्यः स्तनोरुजघनाधिकाः ७१
चतुर्दशाङ्गुलायाममुदरं तासु निर्दिशेत्
नानाभरणसंपन्नाः किंचिच्छ्लक्ष्णभुजास्ततः ७२
किंचिद्दीर्घं भवेद्वक्त्रमलकावलिरुत्तमा
नासा ग्रीवा ललाटं च सार्धमात्रं त्रिरङ्गुलम् ७३
अध्यर्धाङ्गुलविस्तारः शस्यतेऽधरपल्लवः
अधिकं नेत्रयुग्मं तु चतुर्भागेन निर्दिशेत् ७४
ग्रीवाबलिश्च कर्तव्या किंचिदर्धाङ्गुलोच्छ्रया ७४
एवं नारीषु सर्वासु देवानां प्रतिमासु च
नवतालमिदं प्रोक्तं लक्षणं पापनाशनम् ७५

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे देवार्चानुकीर्तने प्रमाणानुकीर्तनं नामाष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः २५८

अथ नवपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः

सूत उवाच

अतः परं प्रवक्ष्यामि देवाकारान्विशेषतः
दशतालः स्मृतो रामो बलिर्वैरोचनिस्तथा १
वाराहो नारसिंहश्च सप्ततालस्तु वामनः
मत्स्यकूर्मौ च निर्दिष्टौ यथाशोभं स्वयंभुवा २
अतः परं प्रवक्ष्यामि रुद्राद्याकारमुत्तमम्
स पीनोरुभुजस्कन्धस्तप्तकाञ्चनसप्रभः ३
शुक्लोऽर्करश्मिसंघातश्चन्द्राङ्कितजटो विभुः
जटामुकुटधारी च द्व्यष्टवर्षाकृतिश्च सः ४
बाहू वारणहस्ताभौ वृत्तजङ्घोरुमण्डलः
ऊर्ध्वकेशश्च कर्तव्यो दीर्घायतविलोचनः ५
व्याघ्रचर्मपरीधानः कटिसूत्रत्रयान्वितः
हारकेयूरसंपन्नो भुजङ्गाभरणस्तथा ६
बाहवश्चापि कर्तव्या नानाभरणभूषिताः
पीनोरुगण्डफलकः कुण्डलाभ्यामलंकृतः ७
आजानुलम्बबाहुश्च सौम्यमूर्तिः सुशोभनः
खेटकं वामहस्ते तु खड्गं चैव तु दक्षिणे ८
शक्तिं दण्डं त्रिशूलं च दक्षिणेषु निवेशयेत्
कपालं वामपार्श्वे तु नागं खट्वाङ्गमेव च ९
एकश्च वरदो हस्तस्तथाऽक्षवलयोऽपरः
वैशाखं स्थानकं कृत्वा नृत्याभिनयसंस्थितः १०
नृत्यन्दशभुजः कार्यो गजचर्मधरस्तथा
तथा त्रिपुरदाहे च बाहवः षोडशैव तु ११
शङ्खं चक्रं गदा शार्ङ्गं घण्टा तत्राधिका भवेत्
तथा धनुः पिनाकश्च शरो विष्णुमयस्तथा १२
चतुर्भुजोऽष्टबाहुर्वा ज्ञानयोगेश्वरो मतः
तीक्ष्णनासाग्रदशनः करालवदनो महान् १३

भैरवः शस्यते लोके प्रत्यायतनसंस्थितः
न मूलायतने कार्यो भैरवस्तु भयंकरः १४
नारसिंहो वराहो वा तथाऽन्येऽपि भयंकराः
नाधिकाङ्गा न हीनाङ्गाः कर्तव्या देवताः क्वचित् १५
स्वामिनं घातयेन्नयूना करालवदना तथा
अधिका शिल्पिनं हन्यात्कृशा चैवार्थनाशिनी १६
कृशोदरी तु दुर्भिक्षं निर्मांसा धननाशिनी
वक्रनासा तु दुःखाय संक्षिप्ताङ्गी भयंकरी १७
चिपिटा दुःखशोकाय अनेत्रा नेत्रनाशिनी
दुःखदा हीनवक्त्रा तु पाणिपादकृशा तथा १८
हीनाङ्गा हीनजङ्घा च भ्रमोन्मादकरी नृणाम्
शुष्कवक्त्रा तु राजानं कटिहीना च या भवेत् १९
पाणिपादविहीनो यो जायते मारको महान्
जङ्घाजानुविहीना च शत्रुकल्याणकारिणी २०
पुत्रमित्रविनाशाय हीनवक्षःस्थला तु या
संपूर्णावयवा या तु आयुर्लक्ष्मीप्रदा सदा २१
एवं लक्षणमासाद्य कर्तव्यः परमेश्वरः
स्तूयमानः सुरैः सर्वैः समन्ताद्दर्शयेद्भवम् २२
शक्रेण नन्दिना चैव महाकालेन शंकरम्
प्रणता लोकपालास्तु पार्श्वे तु गणनायकाः २३
नृत्यद्भृङ्गिरिटिश्चैव भूतवेतालसंवृताः
सर्वे हृष्टास्तु कर्तव्याः स्तुवन्तः परमेश्वरम् २४
गन्धर्वविद्याधरकिंनराणामथाप्सरोगुह्यकनायकानाम्
गणैरनेकैः शतशो महेन्द्रैर्मुनिप्रवीरैरपि नम्यमानम् २५
धृताक्षसूत्रैः शतशः प्रवालपुष्पोपहारप्रचयं ददद्भिः
संस्तूयमानं भगवन्तमीड्यं नेत्रत्रयेणामरमर्त्यपूज्यम् २६

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे प्रतिमालक्षण
एकोनषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः २५९

अथ षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः

सूत उवाच
अधुना संप्रवक्ष्यामि अर्धनारीश्वरं परम्
अर्धेन देवदेवस्य नारीरूपं सुशोभनम् १
ईशार्धे तु जटाभागो बालेन्दुकलया युतः
उमार्धे चापि दातव्यौ सीमन्ततिलकावुभौ २
वासुकिं दक्षिणे कर्णे वामे कुण्डलमादिशेत्
बालिका चोपरिष्टात्तु कपालं दक्षिणे करे
त्रिशूलं वाऽपि कर्तव्यं देवदेवस्य शूलिनः ३
वामतो दर्पणं दद्यादुत्पलं च विशेषतः
वामबाहुश्च कर्तव्यः केयूरवलयान्वितः ४
उपवीतं च कर्तव्यं मणिमुक्तामयं तथा ५
स्तनभारं तथाऽर्धे तु वामे पीतं प्रकल्पयेत्
हारार्धमुज्ज्वलं कुर्याच्छ्रोण्यर्ध तु तथैव च ६
लिङ्गार्धमूर्धगं कुर्याद्व्यालाजिनकृताम्वरम्
वामे लम्बपरीधानं कटिसूत्रत्रयान्वितम् ७
नानारत्नसमोपेतं दक्षिणं भुजगान्वितम्
देवस्य दक्षिणं पादं पद्मोपरि सुसंस्थितम् ८
किंचिदूर्ध्वं तथा वामं भूषितं नूपुरेण तु
रत्नैर्विभूषितान्कुर्यादङ्गुलीष्वङ्गुलीयकान् ९
सालक्तकं तथा पादं पार्वत्या दर्शयेत्सदा
अर्धनारीश्वरस्वेदं रूपमस्मिन्नुदाहृतम् १०
उमामहेश्वरस्यापि लक्षणं शृणुत द्विजाः

संस्थानं तु तयोर्वक्ष्ये लीलाललितविभ्रमम् ११
चतुर्भुजं द्विबाहुं वा जटामारेन्दुभूषितम्
लोचनत्रयसंयुक्तमुमैकस्कन्धपाणिनम् १२
दक्षिणेनोत्पलं शूलं वामे कुचभरे करम्
द्वीपिचर्मपरीधानं नानारत्नोपशोभितम् १३
सुप्रतिष्ठं सुवेषं च तथाऽर्धेन्दुकृतासनम्
वामे तु संस्थिता देवी तस्योरौ बाहुगूहिता १४
शिरोभूषणसंयुक्तैरलंकैर्ललितानना
सबालिका कर्णवती ललाटतिलकोज्ज्वला १५
मणिकुण्डलसंयुक्ता कर्णिकाभरणा क्वचित्
हारकेयूरबहुला हरवक्त्रावलोकिनी १६
धामांसं देवदेवस्य स्पृशन्ती लीलया ततः
दक्षिणं तु बहिः कृत्वा बाहुं दक्षिणतस्तथा १७
स्कन्धे वा दक्षिणे कुक्षौ स्पृशन्त्यङ्गुलिजैः क्वचित्
वामे तु दर्पणं दद्यादुत्पलं वा सुशोभनम् १८
कटिसूत्रत्रयं चैव नितम्बे स्यात्प्रलम्बकम्
जया च विजया चैव कार्तिकेयविनायकौ १९
पार्श्वयोर्दर्शयेत्तत्र तोरणे गणगुह्यकान्
माला विद्याधरांस्तद्वद्वीणावानप्सरोगणः २०
एतद्रूपमुमेशस्य कर्तव्यं भूतिमिच्छता
शिवनारायणं वक्ष्ये सर्वपापप्रणाशनम् २१
वामार्धे माधवं विद्याद्दक्षिणे शूलपाणिनम्
बाहुद्वयं च कृष्णस्य मणिकेयूरभूषितम् २२
शङ्खचक्रधरं शान्तमारक्ताङ्गुलिविभ्रमम्
चक्रस्थाने गदां वाऽपि पाणौ दद्यादधस्तले २३
शङ्खं चैवोत्तरे दद्यात्कट्यर्धं भूषणोज्ज्वलम्

पीतवस्त्रपरीधानं चरणं मणिभूषणम् २४
दक्षिणार्धं जटाभारमर्धेन्दुकृतभूषणम्
भुजङ्गहारवलयं वरदं दक्षिणं करम् २५
द्वितीयं चापि कुर्वीत त्रिशूलवरधारिणम्
व्यालोपवीतसंयुक्तं कटयर्धं कृतिवाससम् २६
मणिरत्नैश्च संयुक्तं पादं नागविभूषितम्
शिवनारायणस्यैवं कल्पयेद्रूपमुत्तमम् २७
महावराहं वक्ष्यामि पद्महस्तं गदाधरम्
तीक्ष्णदंष्ट्राग्रघोणास्यं मेदिनी वामकूर्परे २८
दंष्ट्राग्रेणोद्धृतां दान्तां धरणीमुत्पलान्विताम्
विस्मयोत्फुल्लवदनामुपरिष्टात्प्रकल्पयेत् २९
दक्षिणं कटिसंस्थं तु करं तस्याः प्रकल्पयेत्
कूर्मोपरि तथा पादमेकं नागेन्द्रमूर्धनि ३०
संस्तूयमानं लोकेशैः समन्तात्परिकल्पयेत्
नारसिंहं तु कर्तव्यं भुजाष्टकसमन्वितम् ३१
रौद्रं सिंहासनं तद्वद्विदारितमुखेक्षणम्
स्तब्धपीनसटाकर्णं दारयन्तं दितेः सुतम् ३२
विनिर्गतान्त्रजालं च दानवं परिकल्पयेत्
वमन्तं रुधिरं घोरं भ्रुकुटीवदनेक्षणम् ३३
युध्यमानश्च कर्तव्यः क्वचित्करणबन्धनैः
परिश्रान्तेन दैत्येन तर्ज्यमानो मुहुर्मुहुः ३४
दैत्यं प्रदर्शयेत्तत्र खड्गखेटकधारिणम्
स्तूयमानं तथा विष्णुं दर्शयेदमराधिपैः ३५
तथा त्रिविक्रमं वक्ष्ये ब्रह्माण्डक्रमणोल्बणम्
पादपार्श्वे तथा बाहुमुपरिष्टात्प्रकल्पयेत् ३६
अधस्ताद्वामनं तद्वत्कल्पयेत्सकमण्डलुम्

दक्षिणे छत्रिकां दद्यान्मुखं दीनं प्रकल्पयेत् ३७
भृङ्गारधारिणं तद्वद्बलिं तस्य च पार्श्वतः
बन्धनं चास्य कुर्वन्तं गरुडं तस्य दर्शयेत् ३८
मत्स्यरूपं तथा मत्स्यं कूर्मं कूर्माकृतिं न्यसेत्
एवंरूपस्तु भगवान्कार्यो नारायणो हरिः ३९
ब्रह्मा कमण्डलुधरः कर्तव्यः स चतुर्मुखः
हंसारूढः क्वचित्कार्यः क्वचिच्च कमलासनः ४०
वर्णतः पद्मगर्भाभश्चतुर्बाहुः शुभेक्षणः
कमण्डलुं वामकरे स्रुवं हस्ते तु दक्षिणे ४१
वामे दण्डधरं तद्वत्स्रुवं चापि प्रदर्शयेत्
मुनिभिर्देवगन्धर्वैः स्तूयमानं समन्ततः ४२
कुर्वाणमिव लोकांस्त्रीञ्छुक्लाम्बरधरं विभुम्
मृगचर्मधरं चापि दिव्ययज्ञोपवीतिनम् ४३
आज्यस्थालीं न्यसेत्पार्श्वे वेदांश्च चतुरः पुनः
वामपार्श्वेऽस्य सावित्रीं दक्षिणे च सरस्वतीम् ४४
अग्रे च ऋषयस्तद्वत्कार्याः पैतामहे पदे
कार्तिकेयं प्रवक्ष्यामि तरुणादित्यसप्रभम् ४५
कमलोदरवर्णाभं कुमारं सुकुमारकम्
दण्डकैश्चीरकैर्युक्तं मयूरवरवाहनम् ४६
स्थापयेत्स्वेष्टनगरे भुजान्द्वादश कारयेत्
चतुर्भुजः खर्वटे स्याद्वने ग्रामे द्विबाहुकः ४७
शक्तिः पाशस्तथा खड्गः शरः शूलं तथैव च
वरदश्चैव हस्तः स्यादथ चाभयदो भवेत् ४८
एते दक्षिणतो ज्ञेयाः केयूरकटकोज्ज्वलाः
धनुः पताकामुष्टिश्च तर्जनी तु प्रसारिता ४९
खेटकं ताम्रचूडं च वामहस्ते तु शस्यते

द्विभुजस्य करे शक्तिर्वामे स्यात्कुक्कुटोपरि ५०
चतुर्भुजे शक्तिपाशौ वामतो दक्षिणे त्वसिः
वरदो भयदो वाऽपि दक्षिणः स्यात्तुरीयकः ५१
विनायकं प्रवक्ष्यामि गजवक्त्रं त्रिलोचनम्
लम्बोदरं चतुर्बाहुं व्यालयज्ञोपवीतिनम् ५२
ध्वस्तकर्णं बृहत्तुण्डमेकदंष्ट्रं पृथूदरम्
स्वदन्तं दक्षिणकर उत्पलं चापरे तथा ५३
मोदकं परशुं चैव वामतः परिकल्पयेत्
बृहत्त्वात्क्षिप्तवदनं पीनस्कन्धाङ्घ्रिपाणिकम् ५४
युक्तं तु ऋद्धिबुद्धिभ्यामधस्तान्मूषकान्वितम्
कात्यायन्याः प्रवक्ष्यामि रूपं दशभुजं तथा ५५
त्रयाणामपि देवानामनुकारानुकारिणीम्
जटाजूटसमायुक्तामर्धेन्दुकृतलक्षणाम् ५६
लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णेन्दुसदृशाननाम्
अतसीपुष्पवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् ५७
नवयौवनसंपन्नां सर्वाभरणभूषिताम्
सुचारुदशनां तद्वत्पीनोन्नतपयोधराम् ५८
त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्दिनीम्
त्रिशूलं दक्षिणे दद्यात्खड्गं चक्रं क्रमादधः ५९
तीक्ष्णबाणं तथा शक्तिं वामतोऽपि निबोधत
खेटकं पूर्णचापं च पाशमङ्कुशमेव च ६०
घण्टां वा परशुं वाऽपि वामतः संनिवेशयेत्
अधस्तान्महिषं तद्वद्विशिरस्कं प्रदर्शयेत् ६१
शिरश्छेदोद्भवं तद्वद्दानवं खड्गपाणिनम्
हृदि शूलेन निर्भिन्नं निर्यदन्त्रविभूषितम् ६२
रक्तरक्तीकृताङ्गं च रक्तविस्फारितेक्षणम्

वेष्टितं नागपाशेन भ्रुकुटीभीषणाननम् ६३
सपाशवामहस्तेन धृतकेशं च दुर्गया
वमद्रुधिरवक्त्रं च देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत् ६४
देव्यास्तु दक्षिणं पादं समं सिंहोपरि स्थितम्
किंचिदूर्ध्वं तथा वाममङ्गुष्ठं महिषोपरि ६५
स्तूयमानं च तद्रूपममरैः संनिवेशयेत्
इदानीं सुरराजस्य रूपं वक्ष्ये विशेषतः ६६
सहस्रनयनं देवं मत्तवारणसंस्थितम्
पृथूरुवक्षोवदनं सिंहस्कन्धं महाभुजम् ६७
किरीटकुण्डलधरं पीवरोरुभुजेक्षणम्
वज्रोत्पलधरं तद्वन्नानाभरणभूषितम् ६८
पूजितं देवगन्धर्वैरप्सरोगणसेवितम्
छत्रचामरधारिण्यः स्त्रियः पार्श्वे प्रदर्शयेत् ६९
सिंहासनगतं चापि गन्धर्वगणसंयुतम्
इन्द्राणीं वामतश्चास्य कुर्यादुत्पलधारिणीम् ७०

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे प्रतिमालक्षणे
षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः २६०

अथैकषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः

सूत उवाच
प्रभाकरस्य प्रतिमामिदानीं शृणुत द्विजाः
रथस्थं कारयेद्देवं पद्महस्तं सुलोचनम् १
सप्ताश्वं चैकचक्रं च रथं तस्य प्रकल्पयेत्
मुकुटेन विचित्रेण पद्मगर्भसमप्रभम् २
नानाभरणभूषाभ्यां भुजाभ्यां धृतपुष्करम्
स्कन्धस्थे पुष्करे ते तु लीलयैव धृते सदा ३

चोलकच्छन्नवपुषं क्वचिच्चित्रेषु दर्शयेत्
वस्त्रयुग्मसमोपेतं चरणौ तेजसाऽऽवतौ ४
प्रतीहारौ च कर्तव्यौ पार्श्वयोर्दण्डपिङ्गलौ
कर्तव्यौ खड्गहस्तौ तौ पार्श्वयोः पुरुषावुभौ ५
लेखनीकृतहस्तं च पार्श्वे धातारमव्ययम्
नानादेवगणैर्युक्तमेवं कुर्याद्दिवाकरम् ६
अरुणः सारथिश्चास्य पद्मिनीपत्रसंनिभः
अश्वौ सुवलयग्रीवावन्तस्थौ तस्य पार्श्वयोः ७
भुजङ्गरज्जुभिर्बद्धाः सप्ताश्वा रश्मिसंयुताः
पद्मस्थं वाहनस्थ वा पद्महस्तं प्रकल्पयेत् ८
वह्नेस्तु लक्षणं वक्ष्ये सर्वकामफलप्रदम्
दीप्तं सुवर्णवपुषमर्धचन्द्रासने स्थितम् ९
बालार्कसदृशं तस्य वदनं चापि दर्शयेत्
यज्ञोपवीतिनं देवं लम्बकूर्चधरं तथा १०
कमण्डलुं वामकरे दक्षिणे त्वक्षसूत्रकम्
ज्वालावितानसंयुक्तमजवाहनमुज्ज्वलम् ११
कुण्डस्थं वाऽपि कुर्वीत मूर्ध्नि सप्तशिखान्वितम्
तथा यमं प्रवक्ष्यामि दण्डपाशधरं विभुम् १२
महामहिषमारूढं कृष्णाञ्जनचयोपमम्
सिंहासनगतं चापि दीप्ताग्निसमलोचनम् १३
महिषश्चित्रगुप्तस्य करालाः किंकरास्तथा
समन्ताद्दर्शयेत्तस्य सौम्यासौम्यान्सुरासुरान् १४
राक्षसेन्द्रं तथा वक्ष्ये लोकपालं च नैर्ऋतम्
नरारूढं महाकायं रक्षोभिर्बहुभिर्वृतम् १५
खड्गहस्तं महानीलं कज्जलाचलसंनिभम्
नरयुक्तविमानस्थं पीताभरणभूषितम् १६

वरुणं च प्रवक्ष्यामि पाशहस्तं महाबलम्
शङ्खस्फटिकवर्णाभं सितहाराम्बरावृतम् १७
झषासनगतं शान्तं किरीटाङ्गदधारिणम्
वायुरूपं प्रवक्ष्यामि धूम्रं तु मृगवाहनम् १८
चित्राम्बरधरं शान्तं युवानं कुञ्चितभ्रुवम्
मृगाधिरूढं वरदं पताकाध्वजसंयुतम् १९
कुबेरं च प्रवक्ष्यामि कुण्डलाभ्यामलंकृतम्
महोदरं महाकायं निध्यष्टकसमन्वितम् २०
गुह्यकैर्बहिभिर्युक्तं धनव्यग्रकरैस्तथा
हारकेयूररचितं सिताम्बरधरं सदा २१
गदाधरं च कर्तव्यं वरदं मुकुटान्वितम्
नरयुक्तविमानस्थमेवं रीत्या च कारयेत् २२
तथैवेशं प्रवक्ष्यामि धवलं धवलेक्षणम्
त्रिशूलपाणिनं देवं त्र्यक्षं वृषगतं प्रभुम् २३
मातृणां लक्षणं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः
ब्रह्माणी ब्रह्मसदृशी चतुर्वक्त्रा चतुर्भुजा २४
हंसाधिरूढा कर्तव्या साक्षसूत्रकमण्डलुः
महेश्वरस्य रूपेण तथा माहेश्वरी मता २५
जटामुकुटसंयुक्ता वृषस्था चन्द्रशेखरा
कपालशूलखट्वाङ्गवरदाड्यचतुर्भुजा २६
कुमाररूपा कौमारी मयूरवरवाहना
रक्तवस्त्रधरा तद्वच्छूलशक्तिधरा मता २७
हारकेयूरसंपन्ना कृकवाकुधरा तथा
वैष्णवी विष्णुसदृशी गरुडे समुपस्थिता २८
चतुर्बाहुश्च वरदा शङ्खचक्रगदाधरा
सिंहासनगता वाऽपि बालकेन समन्विता २९